

Helse, hygiene og levevilkår i Hallingdal 1850-1920

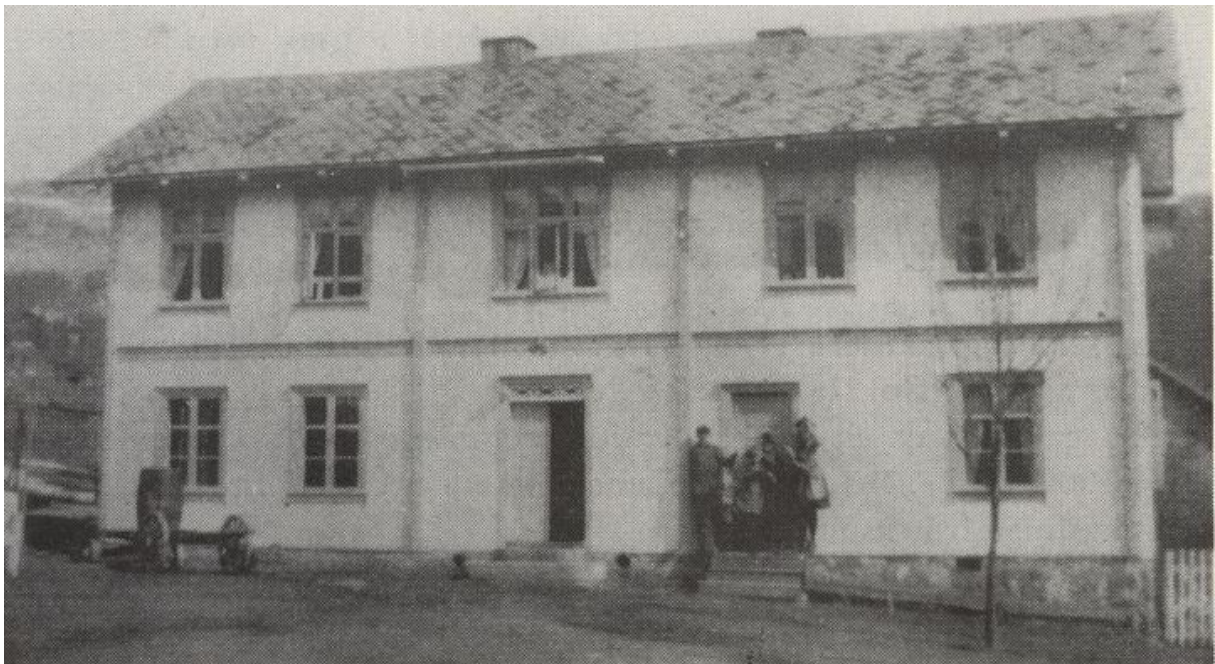
av Olav Sataslåtten

«Snau på noko område har det vorte so store umskifte dei to—tre siste mannsaldrane som på det hygieniske», skriv Lars Reinton. «Her levde den gamle tida langt inn i siste halvpart av det 19. hundreåret. Folk kjende lite til den menneskelege organisme, vankunna var stor og ovtrua tilsvarande. Sed og skikk hang ved det gamle. I stor mun trudde dei at sjukdom var «på

dei gjort», ein kunde då og rå med dei ved overnaturlige middel. Heilage ting og fandens namn var i slike høve kraftige å gripe til».

Ved kongeleg resolusjon 21. januar 1836 vart Hallingdal iflg Reinton «serskilt lakjardistrikt. Til dette lækjardistriktet høyrde Ål og Hol, Gol, Nes, Krødsherad anneks og Sigdal. Dokteren skulde bu på Nes. Folk frå Hol søkte heller ikkje ofte dokteren på Nes. I bygdene ovanfor Nes henta dei mest aldri dokteren, skreiv dr. Torgersen 1849, — det skjer kun, når sykdommen blir så langvarig at «man har oppgitt håbet om at det er dauen.» Noko seinare vart det litt betre søknad. «Søgningen av lægehjelp er stadig tiltagende», skreiv dr. Langberg i 1874, men dei vende seg mest til han skriftleg, da det ansees for en skam at hente læge, — det betyder nemlig «storagtighed». Den 28. september 1878 vart Ål lækjardistrikt skipa, for Ål og Hol, og frå 1886 vart det faste «møtedagar» i Hol, etter 1900 kvar 14de dagen i Holet, Hovet og i vestre dalføret».

Just Thoner hadde frå 1907 til 1908 vikariert for kommunelegen i Gol og Hemsedal, og han vart 1908 ansatt som kommunelege der og som jernbanelege for en strekning av Bergensbanen. Doktor Thoner gav i 1920 ut ei utgreiing om dei granskingane han gjorde om kreftsjukdomen i Gol. Som innføring eller forord til denne avhandlinga gav han eit oversyn over dei medisinske og hygieniske tilstand i bygda i tida før og nærast etter 1900. Han gav eit mørkt bilete av helse- og hygienetilstand, og felte hard dom over motviljen hjå folket mot betre helsestell og større reinsemd.

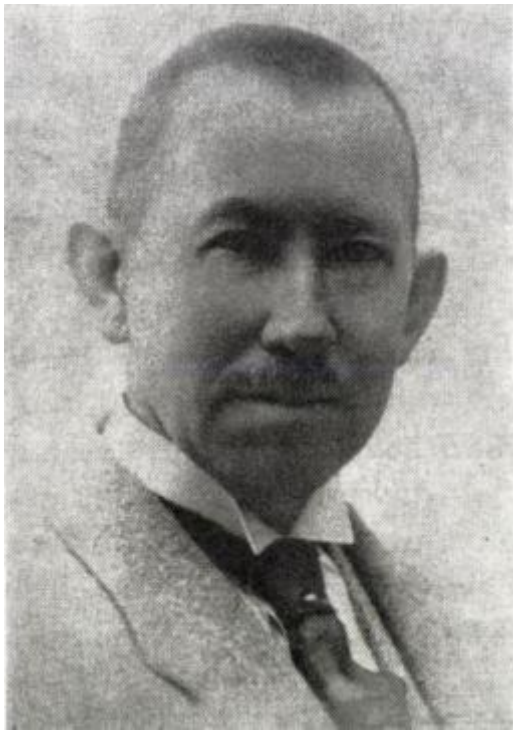

Doktorgarden Gol

Levesettet i gamle dagar

For å få den rette bakgrunn for datidas forhold gjer Thoner nokre bemerkningar om Hallingdal i gamle dagar. «Dalen har i flere retninger hatt sin egen stil, sitt særpreg (bygningsskikk, rosemaling, hallingsøm, musikk og dans), utdifferensiert av folkelynnet gjennom tiår av isolasjon. Dog har Hallingdal neppe ligget så avsondret som t. eks. Setesdal og grunnen hertil er vel dels folkelynnet, dels den lettere forbindelse med utenverdenen. Mens setesdølene var

utpregete aristokrater som anså det å reise ut av dalen som en skam og som et tegn på at den ikke kunne fø dem selv, har hallingen fra gamle vært et handelsfolk, hvilket både har bragt nye inntrykk og påvirket deres karakter. Men i likhet med våre andre fjellfolk har de før allikevel vært konservative med seig motstand mot alt nytt, og deres fatalisme har voldt en passivitet overfor inngripen i de tilvante forhold, så man nesten kan si, at et halvt middelalderlig mørke lenge har ruget over dalen og med litt overdrivelse kan uttrykke det så, at nåtiden begynte med Bergensbanen. Thoner fremhever den bekjente Villandsetts historie (Olafsen og Berge); det er som å lese om de gamle vikinger og berserker i sagaen. Trekk fra hedenskap og middelalder holder seg helt ned til etter år 1800; således den skikk Villandene hadde, med å binde sine fiender til hestehalen og slepe dem avsted. Det er som i de islandske ættesagaer, mener Thoner. Og valfartene til St. Thomaskirken på Filefjell, en av de siste levninger fra katolisismen, holdt seg helt til 1808. Denne seige vedholdelse ved det gamle og motstand mot alt nytt viste seg iflg Thoner ikke minst i medisinsk og hygienisk henseende. Der var etter hans oppfatning enkelte kjensgjerninger, som tyda på at hallingen i dette henseende har stått lavere enn flere av våre andre fjellbønder».

Just Thoner

Thoner fortsetter: «En sykdom som Hallingdal (og mest Gol og Hemsedal) er blitt herostratisk berømt for er skurv (favus). Denne vemmelige sykdommen ble ikke av hallingen ansett for noen egentlig sykdom, og det er karakteristisk at da distriktslege Eger i 1848 skulde skrive en betenkning til krigskommissæren og departementet om saken, sier han at han ennå aldri var blitt konsultert for sykdommen. Øverst i Hallingdal var skurv mer alminnelig enn noe annet sted hertil lands, idet det av de militære mannskaper kassertes 2.13 pst. for favus, i Gudbrandsdalen kun 0.81 pct., Telemarken 0.65, Valdres 0.64, Numedal 0.50. I Nes hele 7 pst., i Gol og Hemsedal 15 pst.! Sykdommen var en tid så alminnelig i Hemsedal at de færreste unge mennesker var fri for den. «Det for sin urenlighet bekjendte Hemsedal,» sier distriktslege Torgersen i 1860-årene. I Gol og Hemsedal hadde forholdene ennå i midten av 80-årene bedret seg i liten grad. En så stor favusprosent som i Gol og Hemsedal fantes ikke engang i Italia og

Øst-Europa! Dette gir et mørkt innblikk i de hygieniske forhold i Gol prestegjeld for ikke mere enn 40—50 år siden».

I Norsk Magazin for Lægevidenskaben for 1888 kan en lese artikkelen «Om Favus i Buskeruds Amt» av Distriktslege Johan Dahl. «Hallingdal og Numedal har i dette amt den mørkeste Skygge. Distriktslege Rømcke sendte inn fra lærerne i Hol en navnefortegnelse over 25 skurvede personer, med forslag til bygging av sykehus i Hol for alle de som hadde skurv. En komite er av den oppfatningen at kommunen måtte besørge dette med egne midler».

Barselkvinner

Endå det i 1810 vart fastsett at det skulde vera faste jordmødrar med visse distrikt vart det nok ikkje nokon fast tilsett jordmor for Ål og Hol dei fyrste 10—15 åra, skriv Reinton. I kyrkjeboka er nemnd sume hjelpekoner. Dr. Torgersen skreiv i 1856 at i jordmorstillinga i Ål sat det lidet skikket individ»; året før hadde ikkje mindre enn fire barselkvinner mist livet, og det var nok ikkje det høgste talet for året, skreiv dokteren. Ein burde få ei serskild jordmor for Hol, og ein måtte få einkvan frå bygdene heruppe til å reise på jordmorskulen. For jordmødrane måtte vera frå bygda skulde dei bli brukte, heldt han fram. Og amtsformannskapet vedtok i 1856 at det skulde vera to jordmødrar i Ål jordmordistrikt, altså ei serskild for Hol og. Men endå i 1863 låg det ikkje fyre nokon resolusjon for dette vedtaket; det fanst ikkje uteksaminerte jordmødrar frå bygdene heruppe å få. Endeleg i 1864 vart det gjort ei avtale millom Guro Sletto, «som nu er gammel og sygelig», og «den unge udeksaminerte jordemor» Anne Løvdokken, um at Guri skulde overlata praksisen til Anne for 22 spd. av Iøna si. Anne Løvdokken skulde setja seg ned ein stad millom Strand og Sundre, men litt etter vart ho gift med Ola Sjugurdson øvre Reinton, og fekk frå 1867 lov til å drive praksisen sin frå Reinton. Ålingane vedtok då å sende Kristi Persdotter Varaberg på jordmorskulen, og då ho var ferdig vart ho tilsett som jordmor i AI, og jordmordistriktet vart delt. Frå 1872 var då Hol serskild jordmordistrikt».

Just Thoner fortsetter vidare om barselkvinner: «Det er en kjensgjerning til som bestyrker oss i antagelse om hallingens lave standpunkt «i hine hårde dage». Det er det påfallende høye antall døde uforløste barselkvinner, som gir et grelt innblikk i deres på fatalisme grunnete hardhendte behandling av disse også etterat der var hjelp å få. Jeg har sett igjennom dalens samtlige ministerialbøker fra 1815 og samlet 29 døde uforløste, hvorav halvparten på Gol og Hemsedal (på den siste hele 10). Et tørt tal, som i sin knapphet opplyser mer om hine tiders fatalisme og hardhet enn lange skildringer. I mange av disse tilfeller var det etter legeprotokollene god anledning til hjelp. Ifølge professor Schönbergs statistikk er tallet fra 1859 raskt avtatt for hele landet fra 23 årlig 1859—72 til 3.4 årlig 1891—95, For Hallingdal er tallet for første periode over det tredobbelte. I 1855 døde 4 uforløste bare i Hallingdal, i 1856 12 i hele landet. Så vidt jeg har kunnet se overtreffes Hallingdal ikke av noen annen dal.

Ingebjørg Mjølid

Ingebjørg Mjølid

Minnet er levande om Ingebjørg Mjølid. Ho var 30 år då ho vart distriktsjordmor i Nes i 1892, og ho fekk vera med på ei rivande utvikling både i samfunnsforholda og utviklinga rundt i heimane. Før telefonen og bilen kom var ho ute i mang ein strevsom jordmorforretning i fjellbygda, der det å ta beina fatt eller gå på ski var nødvendig mang ein gong. Den meste originale skyssen ho vart boden, var likevel då eit ektepar i Rukkedalen venta småfolk. Då vea kom og kona tok til å jamra seg, sa mannen «Ja, detta er vondt det, det veit eg!» Så la han i veg til Nes for å henta jordmor, og raskaste skyssen utfor bakkane var kjelken. Han sette han igjen etpar kilometer frå der jordmora, Ingebjørg Mjølid, budde, og då ho kom ut og spurde der han hadde hesten, var svaret: «Å nei, eg har ikkje hest, men eg har kjelke oppå bakkane. Når me kjem dit, set du deg på og så skal eg dultespringe med deg innover.»

Ein av jordmødrene i Hallingdal har fortalt at ho tok imot eit barn der dei hadde hønene inne. Dei hadde vagla seg, så dei forstyrra vel ikkje så mykje. Verre var det at mannen sat og spelte jo-jo heile natta, i det same rommet. Jordmora var fortvila, heiter det kort og godt i folkeminnet, og det er ikkje vanskeleg å forstå. Når ein fødsel var på gang, var det ikkje tid til bortheft med andre ting. Det skjedde i ein annan heim, der lensmannen kom på jakt etter heimebrent inn i rommet der jordmora sat og venta på fødselen. Lensmannen fann ikkje satsdunk, for han var det einaste jordmora hadde å sitja på, og der sett ho til øvrigheten fór på dør igjen.

Tilbake til Ingebjørg Mjølid og kjelkeskyssen. Den fekk barnefaren bruka, jordmora hadde ikkje tid til slik skyss, og lånte hest på ein gard i nabolaget og køyrde sjølv. Verre var det ein gong ho måtte over Tunhovfjorden for å komma til den fødande. Det var midt på natta, og for å spara tid tok dei ein båt som låg der. Då dei kom utpå, viste det seg at han lak som ein sil.

Men det var ikkje tid til å snu. Mannen rodde så kraftig han kunne, og jordmora tok av seg den eine kalosjen og brukte som øsekar. Dei kom velberga over, men då ho fekk sjå båten i dagslys då ho skulle tilbake, føretrekte ho å gå rundt. Det hende ho måtte inn på stølane tida i sommar når ein fødsel kom brått på der, og då pleidde ho å ri. Ingebjørg Mjølid var vakse opp på ein gard, og det kom godt med at ho var hestevant. Under anleggstida av Bergensbanen kom ho køyrande ei natt. Plutseleg sprang ein full anleggsslusk opp frå grøfta og skreik så stygt at hesten sprang ut. Den gongen heldt det hardt at jordmorskyssen kom fram. Ei natt køyrde dei over isen. Plutseleg merket jordmora at det gynga under meiane, og då tok ho resolutt taumane sjølv og la om kursen. Då det vart lyst, såg dei at dei hadde hatt kurs for ei råk.

Som så mange andre jordmødre var Ingebjørg Mjølid den einaste helsearbeidaren som var rundt i heimane i byrjinga av hundreåret. Ho var sterkt sosialt interessert, og sparte seg ikkje der ho møtte svolt, sjukdom og mange slag elende. Men rensligheten kunne ho læra frå seg, sjølv til dei aller fattigaste. Det verste var, sa ho, å legga eit nyfødt barn i ei seng som krydde av lus.

I distriktet hennar som dei fleste stader i landet var skikken framleis å bruka det mest utslitne og fillete, og ofte skitte med, i fødesenga. Eit oljelerret hadde ikkje folk råd til, men ho syntest i kvart fall at dei som hadde råd til å halda ei avis og derfor skulle vera meir opplyst enn dei fleste, ikkje skulle bruka gamle aviser som underbredselsmiddel for henne som skulle føda. Trangbodden med gamle og unge og ein stor barneflokk i ei lita stue fekk henne til å engasjera seg sterkt i arbeidet for å få til ein heim for gamle der dei kunne få ro og pleia. Ho farta rundt og samla inn pengar, og var såvisst ikkje den einaste jordmoraen i landet som engasjerte seg i slike sosiale tiltak. For å kunna vera med der viktige saker vart avgjort, stilte ho til og med til val, og vart første kvinne i eit kommunestyre i Hallingdal. Då gamleheimsaken gjekk igjennom, skal ein av mennene ha sagt «Dei tort ikkje anna når jordmori va» der.»

Motvilje mot vaksinasjonar

Hallingdal var også av de få innlandsbygder hvor radesyken raste og holdt seg endemisk i det 17. århundrene (omtalt av Wiel 1743). (Radesyke, også kalt ratesyke var en alvorlig, smittsom og sårdannende sykdom i Sør-Norge på 1700- og 1800-tallet. Barn, ungdommer og voksne som ble rammet, fikk verkende sår på kroppen, og ikke sjeldent misdannelser i ansiktet). Thoner påpeker «hallingens seige uvilje mot vaksinasjonen, idet det i 1830—40-årene kun var blitt vaksinert 160 barn i Gol prestegjeld, mens der i samme tid var født 1491 barn, hvilket fraregnet de i første leveår døde gir 1118. Distriktslege Eger skrev om dette i 1845 en innberetning til Kirkedepartementet: Om den i Hallingdal herskende uvilje mot vaksinasjoner Han sier her: «Hallingens valgspråk er: Den kveisa, som Vårherre påsetter, er den beste, og det er ikke verdt at plage seg to ganger.» Jeg har gjort denne historikk såpas utførlig fordi den forklarer nåtidens mangelfulle hygieniske forhold og fordi de fleste av mine kreftpasienter er oppvokst med «hine hårde dages» begreper».

Levesett og hygieniske forhold

Thoner gå over til senere tids levesett og hygieniske forhold: «Man kan si, at moderniseringen tok sin aller første begynnelse med anlegget av den gamle vei over til Lerdal i slutten av 1840-årene. Størst var dog forandringen 1870—80 og etter Bergensbanens åpning 1909. Forholdene i disse bygder må sies å ha vært overordentlig jevne. Der har vert en konformitet over hele hallingens liv fra vuggen til graven, helt fra innretningen av linsene, hvor hver eneste gjenstand stod på en bestemt plass, til klededrakt, matstell, skikker, tankegang, ja man kan si helt til korsene på kirkegården. I den aller siste tid etter Bergensbanen er der dog

begynt en rask differensiering, og man befinner seg i en famlende og stilløs overgangstid. Gol blir raskere modernisert enn Hemsedal. Som eksempel på de jevne forhold kan nevne, at intet bruk har så meget som 100 mål dyrket jord (dog må man også huske på fjellslåttene). I Hemsedal har knapt 4 pst. av familiene tjenestejente. Befolkningen er gjennomgående nøysom og økonomisk, mest i Hemsedal. Utseden er nesten utelukkende bygg og poteter. Husene, som ide siste 10—15 år ofte er ombygget og forstørret, er oftest de såkalte hallingstuer med et stort rom med sperreloft og to mindre med himling, det største er i regelen familiens eneste oppholdsrom, spise- og soverom; i mange er der en «tarr» eller «hemsedal» under taket, hvor barn og tjenere ligger. Kårfolkene har mere og mere eget hus (før i «kleva», et av de små rom). Komfyr innførtes i 1880-årene, før kun peis. Før utskiftingen (fra 1890-årene av) lå gårdene flere steder i en «krull» tett sammen, og eiendommenes talrike lapper spesielt i den beste del av bygden lå i et eneste rot».

Om husa skriv Thoner at dei «i det store og hele sies å være bra, men feilen er, at de ikke benyttes i den utstrekning, de kunne, særlig om vinteren og urensligheten er ofte stor. Søllevann og avfall slås ennå de fleste steder like utenfor døren. Ved sykdom f. eks. ved tuberkulose er det som regel vanskelig å få den syke isolert i eget værelse, ja til og med i egen seng. Jeg har flere ganger måttet påtale at små barn ligger i tæringssykes seng. Det fatalistiske resonnement er, at skal de ha sykdommen så får de den nok allikevel tross forsiktighetsregler. Om de unge vil gjennomføre forbedringer, strander det ofte på de gamles motstand. Til midten av 1880-årene vasket en aldri gulvene, kun feiing. Om vinteren luftes nesten aldri gjennom vinduet. Muligheten for smitte er stor og hertil bidrar mye at det ligger mange i sengene og at sengklærne ofte er skitne. Lus forekommer nokså hyppig, især hos eldre. Skinnfeller er gått mye ut av bruk, det brukes mest vatt-tepper og ulltepper, og laken brukes nesten aldri».

Den personlige reinslighet sto iflg Thoner «ikke høyt, spesielt hos gamle, som nesten aldri vasker sin kropp; dette vanskeliggjøres også ved at alle bor i ett rom. Av undertøyet er det ofte lukt. Priveter finnes nå de fleste steder, men det finnes også steder hvor man bare går bak huset. De er ofte i dårlig stand, holdes stygt og papir finnes kun unntagelsesvis. Så sent som i 1880-årene skriver distriktslege Schnitler fra Ål: Et lokum er nesten ikke å se! — I den senere tid har man de fleste steder fått dype, overbyggede brønner med godt vann, åpne brenner finnes dog også, men uten tilsig».

Tuberkulose.

Et tegn på at de hygieniske forholda i dei siste 20 åra før 1924 ikke var vesentlig bedra var iflg Thoner at «tuberkulosen i siste decennium er tiltatt. Som bekjent er tuberkulosen for hele landet avtatt sterkt fra år 1900, fra 28 dødsfall av lungetuberkulose pr. 10 000 mennesker til 19.3 i 1917. Nå hører Buskerud fylke til de beste, nemlig gjennomsnittlig med 16.1 1913—15. I Gol og Hemsedal var det 1902 —11 gjennomsnittlig 12.7 pr. 10 000, 1912—21 15.5, altså stigning. Tallene er lave, man må vei si forbausende lave, men stigningen tyder ikke på fremgang hygienisk, den kan dog muligens også skyldes den forholdsvis «jomfruelige» jordbunn. I Buskerud fylke i det hele er den avtatt fra 20.4 i 1901—05 til 16.1 i 1913—15. Begge bygder er fjellbygder med fedrift. I Gol spiller dog også skogbruket en meget stor rolle. Produktivt skogareal i Gol 212 000 mål, i Hemsedal 64 000. Om sommeren ligger man på stølene i 3 måneder; stellet her er nå i bedring, men står langt under Gudbrandsdalen og -Østerdalen. En vesentlig hindring for godt seterstell er at konen med alle barna ligger til fjells, hvorved stellet blir rotet. Stølsoppholdet er en sunnhetskilde for befolkningen. Som bevis for hvilken rolle fedriften spiller for Hemsedal kan nevnes at i 1914 var det kun en eneste familie som ikke hadde

ku. «Alt som e, så e det tå krytyro,» sier et gammelt ord. Dessuten føres hvert år ca. 1 400 stykker driftefe utover. I 1900 hadde Hemsedal 2 057 storfe.

Kosthaldet

Levesettet er betydelig forandret i de siste 50—70 år. Før levete man mye enklere og kun av hva man tilvirket på gården. Levemåten i 1870 var som juledag mot i 1820, sa en gammel mann, og siden 1870 er kanskje forandringen enda større, skriv Thoner. «Der var nok sulteforing både på folk og fe i gamle dager. Fint rugrael begynte i 1870—80-årene og er blitt alminnelig etter 1900, før bruktes byggmel, før bruktes mer potetekake (eplekake) og flatbrød, nå mer ovnsbrød (kakebrød), som nesten alltid er dårlig gjæret og halv stekt, en stor mangel ved et av de viktigste næringsmidler og en av grunnene til de nokså hyppige fordøyelseslidelser. Kaffe- og sukkerforbruket er økt betydelig. Det brukes nå mer smør og kjøtt. Alt er nå mer rikelig og flott, man er ikke så redd for utgiften».

Salt sild bruktes før mye mere enn nå. Matstellet må og da især om sommeren sies å være svært enkelt og kosten ensformig. Man bruker nå mer og mer tallerkener, før lage en maten på flatbrød på bordet. Suppe spiser alle av en stor kopp, grøt og melk i regelen av to store kopper. Der brukes fremdeles mye treskjeer. Ølbollen er felles i lag. Oppvasken er svært mangelfull, der brukes kun et vann meget skittent og klutene er stygge og illeluktende. Måltider: 1. Fra morgenen, når man står op, kaffe og smør brød med ost (kuprim, gammelost, pultost, hvitost). 2. Bisk kl. 8. Sold (sur kokt nysilet melk -/- flatbrød). Smør og ost. Der brukes også flekk på flatbrød. — Før bruktes vasvelling av byggmel. Om vinteren kun et måltid om morgenen. Dugul kl. 10 å 12. Bygggrøt og separert melk (om sommeren sur). Etterpå hvil ca. 2 timer, så kaffe og smørbrød, også rummebrød (rumme, smult og byggmel). Non kl. 3 å 4. Om sommeren, når man ikke har tid til å lage middagsmat: sold, smør, ost og flatbrød. Om vinteren brukes følgende: Spekekjøtt, flekk, poteter og havresuppe. Småmat (kjøtt, flekk, poteter, kålrabi og gulerøtter i suppe). Magjel (kokt salt kjøtt i suppe med erter, gryn, poteter og kålrabi). Kjøtt og flekk stekt samt poteter. Salt sild, klippfisk og tørrfisk, ikke med smeltet smør. Kjøttkaker. Yildt brukes aldri. Bygggrøt og separert melk (nysilt melk brukes kun til sold). Flatbrød brukes fremdeles meget. Egg nesten aldri. Leilighetsvis og iser på stølen litt ørret. Rakefisk sjelden. Hjemmebrygget øl brukes om sommeren i slåttene og til jul. Alkohol må sies å brukes forholdsvis lite, mest blant handelskarer. Kroniske alkoholister finnes meget sjelden. Dette kosthold ligner vel i det vesentlige det i andre fjellbygder Det er særlig i de senere tiår svært forandret og er blitt rikeligere, men visstnok kun tilsynelatende til det bedre; herpå tyder de elendige tenner hos den yngre generasjon (opptil 50 år) og de forholdsvis hyppige fordøyelsessykdommer (også appendicitt). Befolkningen gir dog inntrykk av å være godt ernært, men den oppvoksende ungdom er neppe så kraftig som de gamle, der er oppalet med «hine hårde dages» enkle og knappe levesett.

Gol og iser Hemsedal er fjellbygder med tildels meget høit boende befolkning, idet ca. halvparten bor over 600 m. o. h. I alders forhold, antropologisk type og geologiske forhold er de to bygder forskjellige. Befolkningen består nesten utelukkende av bønder, som ernærer seg ved jordbruk, fedrift, handel og skogbruk. Disse bygder har som Hallingdal i det hele ligget temmelig isolert inntil Bergensbanens åpning i 1909. Forholdene, som i de to bygder overveiende er like, er små og meget jevne (iser i Hemsedal), der er liten standsforskjell og liten fattigdom. Befolkningen er arbeidsom og økonomisk. Hygienisk har visstnok forholdene til for få decenni siden vert av de minst gode i vårt land (kfr. meget favus), dog har der i den senere tid vert bedring, men forholdene er fremdeles lite tilfredsstillende og må sies å ligge vel tilrette

for overførelse av smitsomme sykdommer (kfr. tiltagen av tuberkulosen i siste decennium). Kostholdet, som i de siste decennier har undergått en betydelig forandring med mere bruk av innførte fødemidler, er vesentlig lacto-vegetabilsk og befolkningen er godt ernært og gjør gjennomgående et kraftig inntrykk. — Tross de forskjellige mangler må denne befolkning i det store og hele sies å ha det riktig godt, og et sådant bondesamfunn med jevne forhold oppe i en norsk fjelldal, som har vært forskånet for storindustrien med dens skyggesider, nærmer seg etter min mening det ideelle Utvandringen, befolkningens bevegelse og følgene der a v. Hvordan Gols og Hemsedals befolkning er blitt «gammel» og virkningen herav på kreftforekomsten.

Thoner skriv: «Som tidens tann gjennom millioner av år har modellert ut fjell og dal og gitt hver egn sin serpregede overflate «furet veirbitt over vannet», således har også rase, naturforhold, levesett, sykdommer og det man kaller befolkningens bevegelse gjennom seklerne til sammen dannet en eiendommelig folketype i «de tusind hjem» oppe i den isolerte fjelldal. Man blir ved første blick slått av, at folket i en slik dal har et visst ensartet, vel karakterisert preg, og man ser det igjen, når man kommer tilbake etter i en tid å ha vert borte fra dalen. Mens de andre faktorerers virkning er vanskeligere å kontrollere og bestemme, så kan meget av det, som angår befolkningens bevegelse, lettere påvises ved statistiske beregninger, likesom også forandringene i de siste 80—100 år her har vert store og tydelige. De knappe tall taler her et tydelig sprog. Da disse forhold mig bekjent ikke har vert mere inngående belyst i tidligere arbeider om kreft her tillands, og da man netop i en slik fjellbygd med sin temmelig stabile og lett oversiktlige befolkning har en sjelden god anledning til å bli klar over de vesentligste ting, som spiller inn, har jeg forsøkt å finne disse ut ved studier av Gol prestegjelds raiuisterialbøker i de siste 80—100 år. Jeg har ment, at disse fluktuasjoner har hatt en merkbar virkning på aldersforholdene og muligens bevirket en «senilitet» i engere og videre forstand, der jo må antas å være et av de mere vektige momenter i kreftsykdommens etiologi. Og om disse undersøkelsers resultat neppe viser sin fulle betjuling og virkning i dette mit arbeide, så håper jeg dog, at de kan bidra til å danne en god bakgrunn for fremtidige undersøkelser i distriktet.

Den voldsomme tiltagen av folketallet i første halvdel av århundre det bevirket i noen decennier en overbefolkning under trange livsvilkår (kun omtrent det halve jordareal og relativt mindre utbytte derav enn nå og flere mennesker). «Man svalt, riktig svalt; folk hadde et anstrøk av sut,» sier den kjente bygdehistoriker H. Flaten fra Hemsedal. Levemåten omkring 1870 var som juledag mot i 1820, som ovenfor nevnt. Det er vel sansynlig, at disse knappe forhold må ha hatt en viss svekkende virkning på befolkningen, seiv om meget kan tyde på, at denne allikevel var ganske kraftig. Det er således eiendommelig å se, at legdsleramer, der etter beretninger og fattig protokoller led meget ondt, nndertiden blev meget gamle. I 1816 sees et legdslem i Al å være blitt 105 år gammel og i 1850 et legdslem på Nes og to i Gol å være blitt 103 og 104 år gamle, skriv Thoner.

Det tarvelige levesett syntes undertiden å føre til en høy alder. Noe der forøvrig avsvakket den uheldige virkning av det tarvelige og knappe levesett var ntviltsomt den store dødelighet av spedbarn og småbarn. Fra 1841 til 1845 var spedbarnsdødeligheten oppe i 27 pct. (vel å merke av naturlig ernærte barn), holdt seg til 1860 oppe i 25 —26 pct., var i 1861—70 21 pct., 1881—90 15.5 pct. (for hele landet i 1880 10 pct., for Kristiania 17 pct.) og er siden stadig sunket, så den 1916—20 var 5 pct. (for Kristiania i 1920 6 pct.). Der blev derfor i gamle dage et naturlig utvalg av de beste, fortel Thoner.

En stor procent av gamle folk, som er døde i den tid, mit arbeide omfatter (1902—21), nemlig 44 pct. over 70 år, er altså født og opvokset i «hine harde dage». Men det er vel sannsynlig, at de svekkende momenter ved over befolkningen har øvet sin virkning også på de gjenlevende (iser barn), og da så utvandringen begynte, måtte den ta en fart som få andre steder og bidra ytterligere til å svekke den neppe meget robuste befolkning.

Før Thoner behandler utvandringen omtalar han innvandringa, «som har vært temmelig sparsom, hvorfor bygdenes befolkning har holdt seg relativt blandet. En undersøkelse over innflyttede i eldre tider vil vise dette. Etter ministerialbøkerne er der fra 1841 til 1885 innvandret til Gol prestegjeld for å bosette seg der 151, det vil si litt mere enn 3 pr. år. En stor del av disse er fra Hallingdal (og Valdres). Bygdenes folketall dreiet seg den gang om ca. 4 000 mennesker. Når man tenker på forholdene i byene og kystdistrikteue, blir jo denne innvandring forsvinnende, og man skal vel lete etter en mere stabil befolkning (kfr. Setesdalen). Distriktslege Hj, Wedøe opplyser i motsetning hertil, at befolkningen i det kreftrike Hevne vesentlig består av innflytterfolk fra de omliggende distrikter. I Gol og Hemsedal går slektene tilbake med sine vekselvise navne på far og søn (t. eks. Svein Endresen,» Endre Sveinsen, Svein Endresen o. s. v.) i mangfoldige generasjonen, ja visstnok gjennom hundreder av år, dog sitter de ikke ofte lenge på samme gård. Konsangvine ekteskaper særlig mellom velstilte familier har før vert nokså almindelige, men er nu mere sjeldne.

Ved en undersøkelse over innflyttede, som jeg foretok ved folketellingen 1. desember 1920 stiller forholdet seg således: Av Gols 2 325 mennesket» var 200 født utenfor bygden — 8.6 pct, herav dog over halvparten 117 i andre bygder i Hallingdal og 50 — 1/2 i Hemsedal. Mellom disse fra gammel tid sammenknyttede bygder foregår en livlig utveksling (ved giftemål), så der er raegen slektskap. En av de største slekter i Hemsedal, Ålrnstslekten, stammer således fra Hesla og Haga i Gol. Av de øvrige var 13 fra Valdres, 4 fra Sogn, 3 fra Gudbrandsdalen, 4 fra Hadeland, 4 fra Bergen og 5 fra Kristiania».

Thoner skriv at «der er også en del innflyttede jernbanefolk, som kun blir i bygden en tid og i regelen ikke inngår noen forbindelse med de innfødte. Altså 8.6 pct. født utenfor bygden, men kun 3.6 pct. født utenfor Hallingdal. I Hemsedal er dog befolkningen langt mindre krysset med innflyttere. Av bygdens 1 341 mennesker var kun 52 født utenfor bygden og herav heie 39 fra andre bygder i Hallingdal (33 fra Gol), 7 fra Valdres, 2 fra Lerdal, 1 fra Smålenene. Altså kun 3.9 pct. født utenfor bygden, men kun 1.0 pct. født utenfor Hallingdal. Forholdene i de andre bygder i Hallingdal er jo meget lik de i Gol prestegjeld.

Mens innvandringen altså har vert temmelig sparsom og bygdenes befolkning derfor har holdt seg relativt ublandet sammenlignet med byer, kystdistrikter og brede bygder, så har til gjengjeld utvandringen vert overordentlig stor iser til Amerika, men også til andre bygder innenlands. Den har uten tvil vert en faktor, som har hatt og i fremtiden fremdeles vil utøve sin merkbare virkning på det store folkelegeme. Da en større del av mine patienter er født før utvandringens begynnelse før det 19. århundredes midte (72 før 1850, 47 før 1840) kan denne faktor ikke ha hatt noen virkning på en større del av mit materiale, iallfall ikke i den utstrekning som på de siste 5—6 decenniers generasjonen, på hvilke denne store utvandring uten tvil må ha satt sitt spor og påvisningen av dette vil også ha interesse for fremtidige undersøkelser. Mitt arbeide må jo nærmest betraktes som et fundament for senere undersøkelser, ti 50 års nøyaktige studier bør være minimum.

I en bok mot emigrasjonen sier Jon Seland, at disse bygder «er noen herlige folkeavlstrakter». Og om folket i disse bygder kan man i sannhet citere dikterens kjente ord: «Norrønafolket det vil fare, det vil føre kraft til andre». Til andre, men for det selv må denne profne blodtapning ha virket svekkende og «seniliserende», selv om dette ved en overfladisk betraktning ikke ligger i dagen; ti hallingen gjør et både kraftig og intelligent inntrykk.

Antropologiske forhold

Hallingdals antropologi er iflg Thoner «ennå meget ufullstendig undersøkt, idet der kun foreligger noen foreløpige meddelelser av brigadelege Arbo fra 1880-årene basert på meget få målinger (8 for Gol og 8 for Hemsedal). Det siden innsamlede visstnok rikholdige materiale er nå under bearbeidelse av professor Schreinér og divisjonslege H. Bryn, og resultatet vil i nærmeste fremtid foreligge. Jeg anfører dog her Arbos resultater. Etter ham skal de antropologiske forhold i Gol og Hemsedal være forskjellige. Arbo antar at hallingen er av vestenfjelsk opprinnelse, hvilket også hans livlige temperament tyder på. Mens befolkningen i Krødsherad og nedre del av Flå er sterkt dolichoccephal (hodet lengre enn bredden), blir typen lenger oppe i selve Hallingdal mere mesocephal (hodet bredere) og blondheten avtar. Hemsedal danner imidlertid en merkelig unntagelse og nærmer seg i ansiktsvinkel og blondhetsforholdene i Flå. Det faller også lett i øynene, at hemsedølene adskiller seg i utseende fra de andre hallinger, likesom de også i gemytt alltid har vært mildere og mere godslige. På grunn av Jørgen Moes bekjente dikt «Fanitullen» (der av ham henlegges til Hemsedal, mens sagnet skriver seg fra Hol) har hemsedølen av mange fått ordet på seg for å være en vill knivstikker, men det har ingenlunde vært tilfelle».

Thoner skriv vidare at «Arbo antar, at Hallingdals opprinnelige befolkning er blitt sprengt fra hverandre av en folkekile, der suksessivt er trengt ned gjennom dalen vestfra og har klemt den opprinnelige sterkt blonde befolkning opp i Hemsedal og resten utover mot Flå. Arbo gjør også oppmerksom på at der undertiden i begge bygder forekommer en mongoloid! Type (asiatisk), hvilket også har vært meg påfallende. Et påfallende trekk ved hemsedølen er det at han gjennomgående er liten av vekst. Det er sjelden å se en riktig velvoksen mann og kvinne i Hemsedal. Hva grunnen kan være er ikke lett å si. Det ligger nær å tenke på befolkningens store stabilitet, dem især i eldre tider hyppige inngifting, de små trange forhold i første 2/s av det 19. århundre og den svære utvandring av den kraftigste befolkning. I et aunet av vore mest isolerte dalfører — Setesdalen — er jo forholdet det, at mennene er usedvanlig velvoksne og kraftige, mens kvinnerne er påfallende små, altså en seksnel dimorphisme.

Thoners samandrag

Likesom i flere andre fjellbygder var der i Gol prestegjeld omkring midten av det 19. århundre en overbefolkning med trange livsvilkår. Innvandringen har vært ubetydelig, utvandringen stor (1866—1915 59 pst. av middelbefolkningen). Dette må antas å ha hatt en svekkende innflytelse på befolkningen. Dessuten har det influert på ekteskapenes hyppighet og ektefellenes alder, idet den første er senket, den annen hevet, hvilket til dels er grunn til den sterkt fallende fødselspromille (inntil 1890 30—35 pro mille, 1916—20 22.1 pro mille), som i det siste er påfallende liten for en fjellbygd. Alt dette har bevirket en stor overvekt av de høyere aldersklasser, således at befolkningen er blitt en «gammel befolkning», og likeså av den relative dødelighetsprosent av de høyere aldersklasser. Det ser også ut til at denne «senilisme» virker på kreftforekomsten og kreftmortaliteten, der særlig i siste decennium oppviser meget høye tall, om enn disse kunne ventes enda høyere. I Gol ser befolkningen ut til å være mesocephal, i Hemsedal dolichocephal.

Me tar også med følgjande:

«Ved en gjennomreise i de egne hvori Spedalske forekommer, vil man neppe kunne påvise større Skiddenferdighed end den, der hersker i Valders eller Hallingdal, og dog forekommer ingen Spedalske i disse Dalfører», kan ein lese i Norsk Magazin for Legevidenskaben.

I samme magasin kan ein lese om utbredelse av tyfoidfieber. «I Åls prestegjeld i Hallingdal forekommer noen tilfelle i 1855 og 1856. Hallingdal har noe flere, og det er her gjentagende ganger vært epidemier, som dog hver for seg kun har hatt mindre spredning. Det nevnes foruten de omtalte tilfeller i Ål epidemier i Hemsedal 1857-58, i Nes 1860, i Gol og Hemsedal 1864-65, i Ål 1867. Typisk for Hallingdal er hurtigere forbigående og alminnelig mindre epidemier og mellom disse ingen eller kun enkelte tilfeller. En betingelse var at Hallingdal lå mellom de større ferdseksrutene».

Fra Fogden i øvre Romerike. Ifølge hertil innkommen pålitelig Meddelelse har piken M. K H. fra Hallingdal nå i tjeneste på Krogfos i Ullensaker gjort forsøk på fosterfordrivelse ved at innta kvikksølv og fosfor, avskrapet af fyrstikker. Piken er sengeliggende. Ullensaker 6te August 1878.

Fra Lungegårdshospitelts virksomhet 1877-1879: Et tilfelle av Favus fra Hallingdal i 1877: en ung, rask gutt som etter å ha blitt forsynt med gode kler fra hjemstedets fattigvesens regning, fant det for godt å forlate hospitalet for å tilbringe julen i sin hjembygd.

Kjelder:

Gerd Søråa: Hent jordmora!, Gyldendal, 1984

Norsk Magazin for Legevidenskaben, diverse årgangar

Just Thoner: Kreftsygdommene i Gol og Hemsedal i årene 1902-21, Det medicinske selskab i Kristiania, 1924

Lars Reinton: Folk og fortid i Hol 2

Bilete. Fra Tormodsgards og Oppsatas samling i Ål bygdearkiv. Kvonna er ikkje identifisert.